

X sinifdə fonetik bilik və bacarıqların tədrisi metodikası

Akif MƏMMƏDOV,

BSU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi
metodikası kafedrasının dosenti

Orta ümumtəhcil məktəblərinin X-XI siniflərində yeni mövzularla yanaşı, sistemə salınır və dərinləşdirilir. Bəzi müəllimlər bu bölmənin tədrisinə dilin ayrı-ayrı sahələrinə dair aşağı siniflərdə (V-IX) verilən biliklərin təkrarı, yada salınması kimi yanaşır. Proqram və dərsliyi diqqətlə öyrəndikdə isə burada eyni zamanda bir çox yeni məlumatların, biliklərin də verilməsinin vacibliyi üzə çıxır.

Mövcud proqrama görə, fonetika və leksikaya dair məlumatlar X sinifdə, qrammatikaya aid olanlar isə XI sinifdə öyrədilir. Qabaqcıl müəllimlər bölmənin tədrisinə başlamazdan bir neçə dərs əvvəl şagirdlərə tapşır ki, V sinfin dərsliyindən “**Fonetika**”nı təkrar etsinlər. Elə birinci dərsdə müəllim *frontal sorğu* ilə bölməyə dair əvvəllər əldə edilmiş bilik və bacarıqları sistemə salır. Buna çox vaxt ayırmağa ehtiyac yoxdur. Çünki dərs ilinin başlanğıcında “**V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı**” bölməsi tədris edilərkən problemlə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. Sorğu zamanı yaxşı olar ki, fonetikaya dair *praktik bacarıqların* sistemə salınmasına daha çox diqqət edilsin: səs və hərf, orfoqrafik və orfoepik qaydalara dair suallar verilsin və çalışmalar işlədilsin. Dərslikdə bu saat üçün nəzərdə tutulan 9 çalışmanın 8-i elə həmin məqsədi güdür. Müəllim dərslikdəki çalışmalara daha yaradıcı yanaşmalı, yeri gəldikdə dəyişikliklər və əlavələr etməlidir. Məsələn: 88-ci çalışmada şagirdlər verilmiş sözlərdən neçəsində səslərin sayının hərflərin sayından çox olduğunu tapmalıdır (T. Hacıyev, N. Cəfərov, N. Xudiyev “Azərbaycan dili”, Bakı – 2009, səh.70) Şagirdlər Faiq, şeir, üzvlük, üzrlü, hökmdar sözlərini seçirlər. Müəllim şagirdlərdən tələb edə bilər ki, bu sözlərin düzgün tələffüz formasını göstərsinlər və onun hansı orfoepik qaydaya görə belə deyildiyini şərh etsinlər. Məsələn, şagird “Faiq” sözünün [fayiq], şeir

sözünün [şeyir] şəklində deyildiyini söyləyir və qeyd edir ki, əgər sözdə iki müxtəlifcinsli sait yanaşı yazılırsa, bunların arasında bəzən [y] samiti tələffüz edilir. Yaxud “hökmdar” sözü aşağıdakı orfoepik qaydaya görə [hökümdar] kimi deyilir: “Məkr, qəsb, zülm, hökm” və s. tipli sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda tələffüz zamanı kökdəki iki samit arasına, ya da köklə şəkilçi arasına qapalı saitlərdən biri əlavə olunur: qəsbkar [qəsbkar], zülmkar [zülümkar] və s. Bu çalışmada əks göstəriciyə - səslərin sayı hərflərin sayından az olan sözlərə aid cəmi bir nümunə var (neftçi). Yaxşı olar ki, müəllim bu tipli sözləri də (*müasir, səlahiyyət, sərbəstlik, şüur* və s.) mətnə əlavə etsin. 89-cu çalışmada səslərinin sayı hərflərinin sayından az olan sözləri tapmaq tələb olunur. Müəllim tapşırığın şərtini qismən dəyişə bilər: “Verilmiş sözləri düzgün tələffüzlə oxuyun və dəftərinizdə transkripsiyasını göstərin”. Nəticədə belə bir vəziyyət alınır: Həqiqət [həqi:qət] (bu sözü şagirdlər bəzən adi danışq tələffüzünə aldanaraq [həqqət] kimi deyirlər), xoşbəxt [xoşbaxt], xasiyyət [xasiyyət], cəmiyyət [cəmiyyət], hövsələ [hö:sələ], hovuz (bu sözün Ə.Əfəndizadənin “Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti”ndə iki cür tələffüzü məqbul sayılır: [hovuz], [ho:uz]), novruz [no:ruz], tövlə [tö:lə], dostluq [dosdux], müasir [ma:sir]. 90-91-ci çalışmalar da sözlərin tələffüz və yazılışına aiddir. 94-cü çalışmada isə fonetik təhlil üçün 6 söz verilmişdir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, fonetik təhlilə daha çox yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlər cəlb edilməlidir. Burada 3 sözün deyilişi və yazılışı eynidir: peşman, iradə, qovurma. 92-93-cü çalışmalar isə sözlərin vurğusunu müəyyənləşdirməklə bağlıdır. Hər iki çalışma şifahi şəkildə yerinə yetirilsə, daha yaxşıdır. 92-ci çalışmada şagirdlər vurğusu son hecaya düşən sözləri (nəzirə, söyüd, güllük, tirmə, barama, albalı, gümüş) tapırlar. Ancaq mətndəki digər sözlərin (kamera, qrafika, Asiya) vurğusu da müəyyənləşdirilməlidir. 92-ci çalışmada verilən sözlər içərisindən vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözləri (əyin, gəlin, sərin, bildir, qazma, süzmə) seçib ayrı-ayrı cümlələrdə işlətmək tələb olunur.

Göründüyü kimi, bu çalışmalar V sinifdə əldə edilənlərin yada salınması üçün nəzərdə tutulmuşdur və şagirdlər onları yerinə yetirərkən çətinlik çəkmirlər. Ancaq bu dərstdə şagirdlərə öyrədilən “**fonem**” anlayışı onlar üçün yenidir. Burada müəlli-

min şərhinə ciddi ehtiyac var. Dərsləkdə fonem haqqında iki informasiya var: 1) fonem – sözün mənasını dəyişən səsdır; 2) fonem – qeyri-müstəqil dil vahididir. İstər-istəmər bu məlumatlar şagirdlərdə suallar doğurur: Bəs mənə fərqi yaratmayan səs varmı? Axı şagirdlər sonu həm kar, həm də cingiltili variantlarda tələffüz olunan sözləri (qanad, çəkic, pələng və s.), bəzi saıtlərin uzun və adi kəmiyyətdə tələffüzünü (“adam” - [a] adi kəmiyyət, “alim” - [a:] uzun) və s. öyrənmişlər. Müəllim şagirdlərin məlum biliklərinə istinad edərək onlara belə bir cədvəl təqdim edir:

d – t	d – t
qanad - [qanat]	ud – ut
palıd - [palıt]	ad – at
polad - [polat]	qanad – qanat(maq)
bulud - [bulut]	od – ot

Şagirdlər cədvəldə müşahidə edirlər ki, I sütunda sözlərin son səslərindəki əvəzlənmələr onun mənasına təsir etmədi, II sütunda isə mənanın dəyişməsinə səbəb oldu. Beləliklə, müəllim II sütunda d və t səslərinin fonem, I sütunda isə **fonem variantı** olduğunu şərh edir. Əlavə olaraq müəllim məlumat verir ki, *fonem, heca, söz, şəkilçi, söz birləşməsi, cümlə* dil vahidləridir. Bunlardan bəziləri müstəqil işlənə bilir (söz, cümlə, söz birləşməsi), ona görə də müstəqil dil vahidləri sayılır. Ancaq fonem, heca, şəkilçi müstəqil mənaya malik olmadıqları üçün qeyri-müstəqil dil vahidləri hesab edilir. Yaxşı olar ki, şagirdlərin V sinifdə öyrəndikləri “danışiq səsi” anlayışı ilə “fonem” anlayışı müqayisəli şəkildə çatdırılsın. Misallar əsasında aydınlaşdırın ki, danışiq səslərinin hamısı sözdə mənə fərqi yarada bilmir, həm də danışiq səslərinin müxtəlif çalarları var. Məsələn: **il** – **ilə** - **inqilab** sözlərində [i] səsinə diqqət edək; bu səs birinci sözdə adi, ikinci sözdə uzun, sonuncu sözdə isə (ikinci [i]) qısa kəmiyyətdə tələffüz olunur. Və yaxud “otaq” sözünün son səsi şəraitdən asılı olaraq həm [ğ], həm də [x] kimi deyilir, amma,

göründüyü kimi, məna fərqi yaratmır. Bunlar da danışiq səsləridir, ancaq fonem deyil. Deməli, danışiq səsi daha geniş anlayışdır. Bütün fonemlər danışiq səsləridir, ancaq bütün danışiq səsləri fonem deyil. Fonemin məna fərqi yaratması ancaq sözdə reallaşır. Bu sahə ilə məşğul olan alimlər Azərbaycan dilində 33 fonemin olduğunu göstərirlər. Professor Ə.Dəmirçizadə belə hesab edir ki, “Fonemlər silsiləsi qarşılıqlı cütlükdən ibarətdir... Saitlərdə: açıq saitlər – qapalı saitlər, qalın saitlər – incə saitlər, dodaqlanan saitlər – dodaqlanmayan saitlər və s. Samitlərdə: kar samitlər – cingiltili samitlər... və s.” (Ə.Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dili”, 1972, səh.36). Müəllim şagirdlərə hələ V sinifdə “Saitlərin qarşılaşdırılması” mövzusu ilə bağlı verilmiş məlumatı yada salır. Göründüyü kimi, fonem haqqında iş apararkən müəllim həm şagirdlərin orfoepik bilik və bacarıqlarını sistemə salır, digər tərəfdən yeni anlayışın (fonemin) şüurlu surətdə dərkinə nail olur.

Müəllimin izahından sonra dərslikdəki nəzəri məlumat oxunur və 96-cı çalışma yerinə yetirilir. Ev tapşırığı kimi şagirdlərə bir neçə sözün fonetik təhlil edilməsini və bir səsini (fonemini) dəyişməklə məna fərqi alınan sözlər yazmağı tapşırmaq olar.

“Vurğu” mövzusunun tədris edərkən müəllim nəzərə almalıdır ki, heca vurğusu haqqında şagirdlər kifayət qədər məlumata sahibdirlər. Bu sahədə öyrənilmişləri frontal sorğu və dil materialı (sözlər) üzərində müşahidə aparmaqla yada salmaq olar. Lakin X sinifdə vurğu ilə bağlı aşağıdakı əlavə məlumatlar verilməli və praktik işlər görülməlidir:

- a) Vurğu qəbul etməyən şəkilçilər
- b) Məntiqi vurğu
- c) Həyəcanlı vurğu

Müşahidələr göstərir ki, hələ V sinifdə bəzi müəllimlər vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri öyrətməyə cəhd göstərirlər. Təbii ki, bu cəhd özünü doğrultmur. Çünki şagirdlər morfologiyayı keçmədiklərindən adı çəkilən şəkilçiləri tanımırırlar. Bu sinifdə müəllim daha çox səslənmə ilə bağlı vurğunu müəyyənləşdirmək bacarığı aşılmalıdır. Həm də şagirdlər bilməlidir ki, Azərbaycan dilində vurğu son hecaya düşdüyündən şəkilçi əlavə olunduqca vurğu da sona doğru “hərəkət edir”. Lakin

elə şəkilçilər də var ki, vurğu qəbul etmədiyindən sözə əlavə olunduqda vurğu yerini dəyişmir. X sinifdə isə bu şəkilçiləri öyrənməyə imkan var. Şəkilçilərin bu cəhətini öyrədərkən fəndaxili əlaqəyə də geniş şərait yaranır. Belə ki, şagirdlər xəbərlilik, fellərdə zaman və şəxs, inkar, zərfdüzəldən və s. şəkilçiləri, idi, imiş, isə hissəciklərinin şəkilçiləşmiş formalarını və s. bir daha yada salmalı olurlar.

Məntiqi və həyəcanlı vurğunu öyrənməkdə şagirdlər o qədər də çətinlik çəkmirlər. Ancaq şagirdlər bilməlidirlər ki, məntiqi vurğu cümləni deyənin (yazanın) məqsədi ilə bağlıdır, o, cümlədəki hansı sözü qabartmaq, dinləyiciyə (oxucuya) xüsusi olaraq çatdırmaq istəyirsə, onu da məntiqi vurğu ilə deyir. Yazılı nitqdə bu, mümkün olmadığından həmin söz (üzv) xəbərdən əvvələ gətirilir. Bəzən yazılı nitqdə məntiqi vurğu düşən söz seçdirmə (kursiv) ilə də verilir. Müəyyən hallarda şagirdlər məntiqi vurğu ilə həyəcanlı (emfatik) vurğunu qarışdırırlar. Buna dərslikdəki izah da müəyyən qədər “kömək edir”: “Cümlədəki sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli tələffüz olunması zamanı məntiqi vurğu yaranır” (Göstərilən dərslik, səh.73); “Hiss və həyəcanları ifadə etmək üçün cümlədə, yaxud abzasda sözün, yaxud ifadənin yüksək intonasiya ilə tələffüz olunmasına həyəcanlı vurğu deyilir” (yenə orada, səh.73). Şagird üçün “*qüvvətli tələffüz*” və “*yüksək intonasiya ilə tələffüz*”, demək olar ki, eyni anlayışlardır. İkinci bir tərəfdən, həyəcanlı vurğunu yaradan amil (hiss və həyəcanı ifadə etmək) göstərildiyi halda, bu səbəb məntiqi vurğunun izahında yoxdur. Dilçilik ədəbiyyatında həyəcanlı vurğu “yüksək intonasiya” ilə yox, daha çox “qeyri-adi tonda” tələffüz kimi, səciyyələndirilir (Bax: Ə.Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dili”, 1972, səh.164; A.Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, 1985, səh.98). Ə.Dəmirçizadə yuxarıda sitat gətirdiyimiz fikrinə əlavə edir: “həyəcanlı vurğu əsasən danışanı həyəcanlandıran mənanın ifadəçisi olan sözdə bir və ya iki səsin gərgin uzadılmış halda tələffüzü ilə formalaşır” (Göstərilən mənbə, səh.184). “Susmaq” sözünün “susssmaq”, “danış” sözünün “danışş” və s. şəkildə tələffüzü nümunə kimi verilir. Deməli, müəllim məntiqi vurğu ilə həyəcanlı vurğunun aşağıdakı fərqlərini şagirdlərə çatdırmalıdır:

- a) Məntiqi vurğu həmin sözə dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi, həyəcanlı vurğu isə danışanın hiss-həyəcanını ifadə etmək məqsədi daşıyır.
- b) “Məntiqi vurğu ilə danışan şəxsin əvvəlcədən xüsusiləşmiş halda nəzərdə tutduğu məna ifadə olunur, həyəcanlı vurğu ilə isə daha çox danışıq prosesində yaranan duyğular, hiss-həyəcan ifadə olunur” (Ə.Dəmirçizadə, göstərilən mənbə, səh.184).
- c) Məntiqi vurğu ilə deyilən söz qüvvətli tələffüz olunsada, ondakı səslər orfoepik normaya uyğun söylənir, həyəcanlı vurğuda isə söz qeyri-adi, bir növ “yanlış” tələffüz edilir.

Dərslıkdəki 97 və 98-ci çalıřmalar heca vurğusuna, 99-cu çalıřma məntiqi vurğuya, 100-cü çalıřma isə həyəcanlı vurğuya aid bilik, bacarıq və vərdıřləri yoxlamaq və möhkəmləndirmək üçün nəzərdə tutulur.

İntonasiyaya aid řagirdlər X sinfə qədər çoxlu məlumat əldə etmişlər. Ancaq bu informasiyalar ayrı-ayrı mövzularla bağı olduğundan müəllim burada onları yada salmalı, sistemləşdirməli və dərinləşdirməlidir. Odu ki, yaxşı olar ki, müəllim mövzunun tədrisinə qruplar üzrə işlə başlaya bilər. Siniflər qruplara bölünür. Müəllim əvvəlcədən hər qrup üçün bir neçə sual tərtib edib zərflərə yerləşdirir. Dərsdə hər qrupun üzvləri onlara düşən zərfdəki sallara cavab verir. Təxminən aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar:

- 1) Nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi, nida cümləsi cümlənin hansı baxımdan bölgüləridir?
- 2) Nəqli cümlədə intonasiya necə olurdu? (Bəs əmr cümləsində? və s.)
- 3) Hər növdə intonasiyanın bir cür üzə çıxması nədən asılıdır?
- 4) Sadalama intonasiyası ifadəsini hansı mövzu ilə bağı işlədirdik? Nümunələr söyləyin, həmin intonasiyanı gözləyin.
- 5) Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında, əlavəli üzvlə əlavə arasında hansı intonasiyadan istifadə edilir? Nümunələr deyin.
- 6) Tabesizlik və tabelilik intonasiyaları nədir? Onlardan harda istifadə olunur?
- 7) Xitablar hansı intonasiya ilə cümlənin digər üzvlərindən fərqlənir? Bəs ara sözlər?

8) Məntiqi vurğuda və həyəcanlı vurğuda intonasiyanın rolu nədən ibarətdir?

Beləliklə, şagirdlər intonasiya ilə bağlı aşağıdakı terminləri, anlayışları, yada salırlar: sadalama intonasiyası, müraciət intonasiyası, tabesizlik və tabelilik intonasiyası, adi intonasiya (nəqli cümlələrdə), əmr, sual və həyəcanlı intonasiyalar və s. Nəticədə şagirdlərə intonasiyanın səslənmə ilə bağlılığı bir daha aydın olur. Təsadüfi deyil ki, Ə.Dəmirçizadə intonasiyanı (avazlanmanı) səslənmənin cümlədə hərəkəti adlandırır (Göstərilən mənbə, səh.165). Dərsləkdə **intonasiya** aşağıdakı hadisələrin məcmuyunu, cəmi kimi təqdim olunur:

- a) **Nitqin ahəngi**. Buna səsin tonu da deyilir. Bura səsin yüksəlməsi və ya alçalması daxildir;
- b) **Nitqin ritmi** – vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, növbələşməsi nəzərdə tutulur;
- c) **Nitqin tempi** və ya **sürəti** – müəyyən vaxt ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüz;
- d) **Nitqin intensivliyi** və ya **gücü** – nəfəsalmının güclənməsi və ya zəifləməsi;
- e) **Məntiqi vurğu** (yuxarıda bu barədə məlumat vermişik);
- f) **Nitqin tembri** – səsin rəngarəngliyi.

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər dərsləkdəki “**intonasiya modallıq bildirir**” fikrini mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Burada əsas səbəb “modallıq” terminidir. Ona görə də müəllim onun izahına xüsusi fikir verməlidir. Bu söz şagirdlərə “Modal sözlər” mövzusunda (VII sinif) tanışdır. Müəllim modal sözlərin tərifini yada salır. Nəticə çıxarılır ki, bu söz (modallıq) – münasibət deməkdir. Modal sözlər danışanın (yazanın) ifadə etdiyi fikrə münasibətinin sözlərlə təzahürüdür. Yəni əgər danışan cümlədə “bəlkə”, “olsun ki”, “deyərsən” sözlərini işlədirsə, onun intonasiyasında bir qətiyyətsizlik, inamsızlıq ifadə olunmalıdır. Ancaq intonasiyadakı modallıq daha geniş mənaya, çalara malikdir. Məsələn, danışan heç bir modal söz işlətməsə də, onun intonasiyası ifadə etdiyi fikrə necə münasibət bəslədiyini üzə çıxarır. Modallıq subyektiv səciyyə daşıyır. Ona görə də biz əhval-ruhiyyəməzdən, müxtəlif hiss və həyəcanımızdan asılı olaraq eyni cümləni çox müxtəlif çalarlarda deyə bilirik, bu da intonasiyada üzə çıxır. Məsələn, hər gün görüşən dostlar “Yaxşıyam” cümləsini əhvallarından asılı olaraq ayrı-ayrı

intonasiyada ifadə edə bilirlər. İntonasiyadakı modallıqdandır ki, biz hətta üzünü görmədən səsini eşitdiyimiz adamın kədərli və sevincli olmasını, dediyi fikirdə nə dərəcədə qətiyyətli olduğunu, qorxduğunu və ürəkli danışdığını müəyyənləşdirə bilirik. Beləliklə, intonasiyanın nə qədər zəngin çalarlara məxsus olduğu şagirdlərə bir daha aydın olur. Yaxşı olar ki, “İntonasiya” mövzusunun tədrisində müəllim bədii mətnlərdən geniş istifadə etsin. Bu, şagirdlərə XI sinifdə müxtəlif üslubların (məsələn, bədiiliyin fonetik səviyyədə ifadəsi, məişət üslubunda intonasiyanın daha zəngin çalarlara malik olması və s.) daha dərindən öyrənilməsinə kömək edir. Həm də şagirdlər bir daha dərk edirlər ki, bədii əsərin məzmununu, oradakı obrazların xarakterini, nə düşündüklərini, hansı hisləri keçirdiklərini bilmədən bədii əsəri ifadəli oxumaq, başqasına düzgün çatdırmaq olmaz.

“İntonasiya”nın tədrisində *durğu işarələrini* hökmən yada salmaq lazımdır. Çünki bu işarələr tam olmasa da, intonasiyanın yazıda müəyyən ifadəsidir. Ə.Dəmirçizadə yazırdı ki, “durğu mənalı səslənmənin (yəni intonasiyanın – A.M.) bir növüdür”. (Yenə orada, səh.168). Ancaq hökmən qeyd edilməlidir ki, durğu işarələri intonasiyanı tam ifadə edə bilməz. Sonunda nöqtə qoyulan cümlələr saysız-hesabsız intonasiya ilə deyilə bilər, lakin nöqtə ümumi şəkildə həmin cümlədən sonra fasilə etməyin vacibliyini göstərir. Yaxud vergül nitq axınında azacıq fasilənin varlığına işarə etsə də, xitablarda, ara sözlərdə, nidalarda, həmcins üzlərdə və s. tamam ayrı-ayrı çalarlara malikdir.

Dərsin sonunda müəllim şagirdlərə əzbər bildikləri şeirləri, nəsr parçalarını söyləyə bilər. Çünki əgər şagird bu ədəbi nümunələri öyrənmişdirsə, demək, onların məzmununu da yaxşı bilir. O halda intonasiya da düz alınar.

Evə dərslərdəki nəzəri məlumatı öyrənməklə yanaşı, 101 və 102-ci çalışmadakı mətnləri ifadəli oxumağı tapşırmaq olar. Təbii ki, mətnlərin ifadəli oxusundan əvvəl şagirdlər oradakı fikir və mülahizələrin mahiyyətini dərk etməlidir.

(“*Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri*”, Bakı, 2010, №2, səh. 262 - 269)